

УДК 82-84:[811.161.2+811.111]

КРИЛАТІ ВИСЛОВИ В УКРАЇНСЬКІЙ ТА АНГЛІЙСЬКІЙ МОВАХ ЯК ОБ'ЄКТ ЛІНГВІСТИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Ж. Г. Мацак, Т. І. Скоробогатова

Кременчуцький національний університет імені Михайла Остроградського
вул. Першотравнева, 20, 39600, м. Кременчук, Україна. E-mail: nich@kdu.edu.ua

Розглянуто питання про крилаті вислови в українській та англійській мовах. З'ясовано джерела походження, а також основні етапи дослідження цих висловів у мовознавстві, проаналізовано особливості перекладу та вживання фразеологізмів.

Ключові слова: фразеологія, походження, джерело, прислів'я, мовознавство.

PHRASEOLOGICAL UNITS IN UKRAINIAN AND IN ENGLISH AS THE OBJECT OF LINGUISTIC INVESTIGATION

Zh. G. Matsak, T. I. Skorobogatova

Kremenchuk Mykhailo Ostrohradskyi National University
vul. Pershotravneva, 20, 39600, Kremenchuk, Ukraine. E-mail: nich@kdu.edu.ua

The article deals with the phraseological units in the Ukrainian and in the English languages as compared. A wide range of proverbs and sayings, their origin and ways of translation is being analysed and described as the object of linguistic investigation.

Key words: phraseology, origin, source, proverb, linguistics.

КРЫЛАТЫЕ ВЫРАЖЕНИЯ В УКРАИНСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ КАК ОБЪЕКТ ЛИНГВИСТИЧЕСКОГО ИССЛЕДОВАНИЯ

Ж. Г. Мацак, Т. И. Скоробогатова

Кременчугский национальный университет имени Михаила Остроградского
ул. Первомайская, 20, 39600 г. Кременчуг, Украина. E-mail: nich@kdu.edu.ua

На основании широкого круга научных публикаций проанализировано источники происхождения, этапы исследования крылатых выражений в лингвистике, особенности перевода и употребления фразеологизмов в украинском и английском языках.

Ключевые слова: фразеология, происхождение, источник, пословица, языкознание.

АКТУАЛЬНІСТЬ РОБОТИ. Крилатими словами (висловами) вважаються такі поширені та загальновідомі елементи лексики і фразеології літературної мови, джерело яких може бути встановлене. До крилатих висловів належать вислови видатних діячів, історичних осіб, цитати з творів письменників різних епох і народів, вислови, походження яких пов'язане з античною літературою, історією давнього світу та середніх віків, вислови з церковно-релігійних джерел та ін. [1].

Крилатий вислів – це різноаспектний лінгвістичний феномен, дослідження його природи й особливостей функціонування стало одним із головних завдань сучасної лінгвістики. Актуальність дослідження полягає в необхідності розв'язати питання про статус крилатих висловів. Як відомо, проблема мовного статусу крилатих висловів належить до дискусійних. Незважаючи на можливість публікацій видатних лінгвістів, на сьогодні ще недостатньо вивчені проблеми семантики, структури та функціонування крилатих слів.

Питання про крилаті вислови розглядали такі видатні науковці як О.О. Потебня, Л.А. Булаховський, В.В. Виноградов, С.І. Ожегов, М.М. Шанський, Л.І. Ройзензон, В.І. Гаврись, І. К. Білодід, І.І. Чернишова та інші [2].

Власне сам вираз “крилате слово” вперше зустрічається в епічних поемах Гомера. Ця назва набула термінологічного значення після виходу у світ

у 1864 році книги німецького лінгвіста Г. Бюхмана “Крилаті слова” (у вітчизняній науковій літературі вживається ще кілька назв для цієї категорії фразеологізмів: літературна цитата, фразеологічна цитата, крилата фраза та ін.).

З урахуванням вищесказаного метою даної роботи є з'ясувати походження, показати особливості вживання крилатих висловів, простежити основні етапи дослідження цих висловів у мовознавстві.

МАТЕРІАЛ І РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ. Значна частина крилатих висловів дуже давнього походження. Вислови, що походять з латинської чи давньогрецької мов, є переконливим доказом засвоєння українською мовою надбань культури попередніх епох. Частина висловів, пов'язаних з античною історією та міфологією, давно вже стала здобутком загальнонародної української мови (*лабіринт, горді-ів вузол, дамоклів меч*).

Широко відомі також висловлення видатних учених, мислителів, письменників античного світу:

“Усе тече, все змінюється” (Геракліт), “Карфаген мусить бути зруйновано” (Катон Старший),

“Крапля камінь точить” (Овідій).

Крилаті слова – образні вислови, цитати, афоризми, що вийшли з відомих літературних чи публіцистичних джерел і зажили своїм окремим життям, стали акумульованим, стислим вираженням важливої ідеї, думки, сентенції: “*Викинути ідола в Дніпро*” (літопис); “*О часи! О звичай!*” (Марк Туллій Цице-

рон); *лицар печального образу* (Мігель Сервантес де Сааведра); *бути чи не бути* (У. Шекспір); *“О, мить прекрасна, зупинись!*” (Йоган – Вольфганг Гете); *герой нашого часу* (М. Лермонтов); *караюсь, мучусь, але не каюсь* (Т. Шевченко); *чуття єдиної родини; сталь і ніжність; перемагать і жити; сонячні кларнети* (П. Тичина); *“Нове життя нового прагне слова”* (М. Рильський); *“Найбільший скарб усього людства є сама людина. Дитинство дивується, молодість обурюється, тільки літа дають нам рівновагу. Всяка справа має свою нудьгу”* (О. Довженко).

Вживані у сучасній українській літературній мові крилаті вислови є яскравим свідченням міцних і різносторонніх зв'язків нашої мови з іншими мовами світу. Велика кількість російських крилатих слів є свідченням глибокого впливу російської культури на українську. Майже всі видатні письменники залишили свій слід у скрабниці української культури - фразеології. Наприклад, *“Я бачу кризу ціле століття”* (О. Радішев), *“Хай сяє сонце, хай згине тьма!”* (О. Пушкін),

“Є ще порох у порохівницях” (М. Гоголь),

“Ми це повоюємо!” (І. Тургенєв),

“Нам спокій тільки сниться” (О. Блок),

“Людина – це звучить гордо” (М. Горький).

Запозичені крилаті вислови вживаються у нашій мові як у перекладі, так і в оригіналі. Часом такий крилатий вислів-цитата не перекладається, а “переповідається” українською мовою, особливо це часто трапляється з поетичними цитатами російських письменників. Запас критатих висловів української мови поповнюється не лише через запозичення; багато крилатих висловів походить з творів класики української літератури – Т. Шевченко, Л. Українки, І. Франка.

У рецензії на книгу М.С. і М.Г. Ашукіних “Крилаті слова” (1955 р.) відомий лексиколог і лінгвіст С.І. Ожегов так визначає склад крилатих слів: це лише “вислови й окремі фрази з літературних творів давнього й нового часу, що увійшли в загальну мову і вживаються в ній як цитати, вислови, що виникли, на ґрунті літературних контекстів і ніби конденсують у собі основний зміст цього контексту; висловлювання історичних осіб, а також назви історичних фактів і подій, імена історичних, міфологічних і літературних персонажів та ін., які набули символічного значення.”

Таким чином, “конденсаторами” змісту певного літературного твору чи історичного явища можуть бути як окремі слова-прізвища, географічні назви, назви творів та ін. (*Фауст, Едем, Обломов*), так і словосполучення – назва творів, географічні кількаслівні найменування, а також цитати (*Дантове пекло, Кастальське джерело, “Незлим тихим словом”*).

Ідею створення фразеології як науки про стійкі словосполучення обґрунтував ще у 20-ті роки ХХ ст. С.Д. Поливанов.

Фразеологією (гр. phrases- зворот, вислів і logos - поняття, вчення) називається розділ мовознавства, що вивчає усталені мовні звороти.

Об'єктом дослідження фразеології як розділу мо-

вознавства є стійкі вислови, їх семантика, структура, походження, роль у мові, взаємозв'язок з іншими мовними одиницями, зокрема словом і реченням.

Фразеологією називають також сукупність усталених зворотів певної мови. Фразеологія кожної мови - це скарбниця народу, здобуток його мудрості й культури, що містить багатий матеріал про його історію, боротьбу з гнобителями й нападниками, про звичаї, ідеали, мрії й сподівання. Так, в усталених зворотах *пропав, як швед під Полтавою, висипався хміль із міха та й наробив ляхам лиха* звучить відгомін боротьби з чужинцями. У сталих словах *казав пан кожух дам, та слово його тепле; богу слава, а попові дай сала* - ненависть і зневага до гнобителів, а історія виникнення усталених словосполучень *перемивати кісточки, сім п'ятниць на тиждень, ні пуха ні пера* та інші піднімає завісу над звичаями, віруваннями, обрядами наших предків. Тому фразеологія привертає увагу мовознавців, істориків, етнографів, філософів.

Стійке сполучення, що являє собою змістову цілісність і відтворюється в процесі мовлення, називається фразеологізмом. Наприклад: *покласти зуби на полицю; повісити носа; як рак свисне; з вогню та в полум'я*.

Фразеологізми, з одного боку, мають ознаки, спільні з словами, словосполученнями і реченнями, а з другого - відрізняються від них.

Як і слова, фразеологізми:

1) не користуються щоразу, а відтворюються як готові, наявні в мові одиниці з певним значенням;

2) відзначаються стійкістю складу і сталістю структури;

3) часто позначають одне поняття і вступають у синонімічні зв'язки з словами;

4) виконують ту ж функцію, що й слова.

Наприклад: *накивати п'ятами* - втекти; *пасти задніх* - відставати.

На відміну від слів, фразеологізми

1) складаються із самостійних одиниць мови - слів, які найчастіше функціонують окремо та мають відповідні форми;

2) відрізняються більшою точністю значення, яке частіше, ніж у словах, супроводжується образною характеристикою.

Наприклад: *пройти вогонь і воду; чужими руками жар загрібати*.

Фразеологізми мають сталу конструкцію, одні й ті ж компоненти, заміна чи доповнення руйнує їх.

Таким чином, фразеологізм – це семантично пов'язане сполучення слів, яке, на відміну від подібних до нього за формою синтаксичних структур (речень, словосполучень), не створюється у процесі мовлення відповідно до загальних граматичних і значенневих закономірностей поєднання слів, а відтворюється у вигляді фіксованої конструкції з властивим їй лексичним складом і значенням. Для нього характерні змістова стійкість, перенесення значень, стійка експресивно-емоційна оцінка, здатність виступати як самостійний член речення. Фразеологізми використовуються у мовленні готовими, тобто

потрібно знати їх у тому вигляді, в якому вони ввійшли у мову, і з тим значенням, яке закріпилося за ними. Зміна їхнього лексичного складу, зміна одних слів іншими може бути виправдана лише певними стилістичними цілями. Це спостерігається у творах художньої літератури та публіцистиці, коли автори, бажаючи створити експресивний відтінок (іронію, жарт і т.п.), оновлюють його склад.

Здебільшого кожним ученим виділяється кілька найістотніших рис фразеологічних одиниць. Наприклад, для П. Леканта такими є відтворюваність, стійкість, нечленованість, номінативність, образність, надслівність, нарізнооформленість. М. Шанський виокремлює наступні ознаки: 1) відтворюваність (як готових формул з пам'яті); 2) постійність складу, структури та семантики; 3) біакцентність (два і більше наголоси у звукових комплексах). На думку С. Ожегова, ФО має обов'язково бути стійкою, мати єдиний зміст в результаті несуттєвості характеру синтаксичних зв'язків слів для значення цілого. В. Телія виділяє три основні параметри для фразеологізму: 1) приналежність до номінативного інвентаря мови; 2) ознака повної чи часткової ідіоматичності; 3) властивість стійкості (у тому чи іншому ступені варіативності), що проявляється у абсолютній чи відносній відтворюваності "у готовому вигляді".

На думку Ф. Медведєва фразеологізми, як стійкі відтворювані сполуки слів, володіють такими характерними рисами: 1) строго окреслена граматична єдність; 2) сталість (при можливих варіаціях) словникового складу; 3) відтворюваність; 4) узагальнене стале значення вислову; 5) популярність і поширення його серед мовців.

М. Алефіренко визнає ознакою фраземи як одиниці мови її відтворюваність (структурну – як граматичної моделі, лексичну – як її компонентного складу, семантичну – тобто фразеологічного значення). На думку вченого, відтворюваність ФО забезпечується багатомовною стійкістю елементів: лексичною (збереженням інваріантного лексичного складу), синтаксичною (незмінністю структурної моделі), семантичною (ідіоматичністю) та функціональною стійкістю (загальнонародною уживаністю). Стійкість зумовлює цілісність (внутрішню єдність, структурно-семантичну неподільність ФО).

В основі більшості праць лінгвістів лежать результати пошуків власних методів дослідження. У центрі уваги – стійкі мовні словосполучення, яким притаманна семантична цілісність та відтворюваність у процесі мовлення. Однією з яскравих прикмет крилатих висловів є їх варіантність. Переважна їх більшість може вживатися в різних контекстах у формах, що так чи інакше відрізняються від вихідної форми (наприклад, поряд із власним іменем Дон-Кіхот, що стало крилатим словом, набувши узагальненого значення, широко вживаються похідні форми: *донкіхотство, донкіхотський, донкіхотствувати*). Усі вони об'єднуються спільністю семантики і створюють цілу групу крилатих слів. До речі, наявність похідних форм крилатого вислову –

переконливе свідчення про його поширеність у мові. Так само й поширені цитати з літературних творів та історичних документів, як правило, обростають різноманітними варіантами з припущеними, доданими чи заміненними словами.

З давніх - давен народ із покоління в покоління передавав усталені звороти - чудові перлини народної мудрості. Серед фразеологізмів можемо знайти такі, що прийшли в українську мову ще із слов'янської і давньоруської (*водити за носа, іду на ви*) і засвоєні зовсім недавно (*з космічною швидкістю, потрібний як стоп - сигнал зайцю*).

Немає такої ділянки, галузі життя, буття народу, які б не характеризувались усталеними зворотами. У фразеологізмах виражаються явища розумової діяльності (*ламати голову; сушити мозок; перебирати в пам'яті*), психічного стану (*бути на сьомому небі; сам не свій; руки опустити; на дибки ставати*), взаємин між людьми (*посадити в калюжу; давати прочухана; носити камінь за пазухою*), стану людського організму (*носом клювати; зуб на зуб не попадає*), дається оцінка людей, явищ, дій (*ні риба, ні м'ясо; на розум не багатий; як сніг на голову*) та інші.

Серед українських фразеологізмів є традиційні формули - власне українські каламбури (*на городі бузина, а в Києві дядько; трошки гречки, трошки проса, трошки взута, трошки боса*), образні порівняння (*старий, як світ; чистий, як сльоза*), доброзичливі побажання (*великий рости; будь здорова, як вода, а багата, як земля*), припрошування (*гостинно просимо; чим багаті, тим і раді*), різні примовки (*скільки літ, скільки зим*).

Велику цінність становлять прислів'я і приказки, які також належать до фразеології. Вони всебічно й багатогранно відтворюють різні сторони життя народу: возвеличують духовні цінності, таврують ганебне, висміюють вади, висловлюють співчуття, поради, вчать, наставляють і виховують людей.

Наприклад: *мир та лад - великий клад; правда кривду переважить; не місце красить людину, а людина місце; скільки вовка не годуй, а він у ліс дивиться*.

Фразеологічні звороти являють собою смислово і структурно єдність.

За ступенем структурно - семантичної спаяності можна виділити дві групи фразеологізмів: неподільні словосполучення і розкладні щодо змісту сталені звороти.

Значення частини неподільних фразеологізмів не мотивується значенням складників - слів (*за вухом не свербить, на гарячому зловити, дати гарбуза*), значення інших безпосередньо пов'язане із семантикою слів, що входять до їх складу (*мозолити язика, знати пальці*). Деякі неподільні фразеологічні одиниці характеризуються наявністю застарілих, не вживаних у сучасній літературній мові слів і граматичних форм та відсутністю живого синтаксичного зв'язку між їх компонентами: *точити яси, зняти бучу, збити з пантелику; от тобі й на, пиши пропало*.

Фразеологізмів, що співпадають за змістом в українській та англійській мовах, порівняно небагато. Інколи при перекладі доводиться вживати український фразеологізм, аналогічний за змістом англійському, але заснований на іншому образі. Наприклад,

to work one's fingers to the bone – працювати, не покладаючи рук;

to hit the bird in the eye – вцілити в “яблучко”;

to catch somebody red-handed – впіймати на гарячому [1].

Фразеологізми можна перекладати двома способами: це еквівалентні та варіантні фразеологізми. Абсолютні еквіваленти фразеологізмів співпадають з оригіналом в граматичному та стилістичному відношеннях. Наприклад,

bitter truth – гірка правда;

to read between lines – читати між рядків.

Відносні еквіваленти співпадають з оригіналом за значенням та стилем, але одночасно можуть відрізнитися від оригіналу в граматичному і лексичному відношеннях. Наприклад,

a bird may be known by its song – видно пана по халявах;

to kill the goose that lays the golden eggs – вбити курку, що несе золоті яйця;

the game is not worth the candle – справа заходу не варта.

Інколи перекладач дослівно передає зміст англійських фразеологізмів, якщо в українській мові не існує ні еквівалентів, ні аналогів. Такий спосіб можна застосовувати в тому випадку, коли в результаті калькування вираз зрозумілий для сприйняття читачем. Наприклад,

liars must have good memories – обманщикам потрібна гарна пам'ять;

to keep dog and bark oneself – тримати собаку, а гавкати самому.

При дослівному перекладі, як правило, вживають в тексті фрази “як говорять в Англії”, “як говорить англійське прислів'я”.

При перекладі національних фразеологізмів дослівний переклад необхідно застосовувати тільки в тому випадку, якщо англійські реалії, що входять до складу фразеологізму, добре відомі читачем. Деякі англійські фразеологізми:

to grin like a Cheshire cat – посміхатися на весь рот;

Queen Anne is dead – відкрив Америку;

What will Mrs. Grundy say – що люди скажуть?.

При перекладі деяких географічних назв інколи застосовується калькування:

Cape of Good Will – мис Доброї Надії;

New South Wales – Новий Південний Уельс;

St. Lawrence River – ріка Святого Лаврентія.

Близько до крилатих висловів стоять прислів'я та приказки. Часто при перекладі крилаті вислови можуть мати декілька різних варіантів:

бути на самому небі – *to be on the top of the world; to be in the seventh heaven;*

дістати з дна морського – *to get something at any cost; to move heaven from earth to get something;*

що з воза впало, те пропало – *it's no use crying over spilt milk; what is lost is lost; what's done can't be redone;*

битися як риба об лід – *to struggle hard; to struggle desperately to make both ends meet;*

шукай вітра в полі – *you have had it; you may whistle for it;*

золотий дощ – *windfall; lump sum (of money) received unexpectedly* [1].

ВИСНОВКИ. Вивчення крилатих висловів у стилістичному аспекті дає можливість чітко розмежувати сфери їх вживання, а дослідження цих висловів у діахронічному плані може дати багато цікавих відомостей з історії, лексики та фразеології.

Крилаті вислови будь-якої національної мови конденсують величезний запас думок, емоцій людського досвіду, виражаючи його в стислій, афористичній формі. Знання точного змісту крилатих висловів допомагає належним чином оцінити і більш повно зрозуміти ті контексти, в яких вони вживаються.

ЛІТЕРАТУРА

1. Словарь употребительных английских пословиц: 326 статей / М.В. Буковская, С.И. Вьяльцева, З.И. Дубянская и др. – М.: Рус. яз., 1990 – 240 с.

2. Дядечко Л.П. Крылатые слова как объект лингвистического описания: история и современность. – К.: Вид-во КНУ ім.Т.Г. Шевченка, 2002. – 290 с.

REFERENCE

1. Glossary of commonly used English proverbs: 326 articles / M.V. Bukovsky, S.I. Vyaltseva, Z.I. Dubyansky etc. – M.: russian, 1990. – 240 p. [in Russian].

2. Dyadechko L.P. Winged words as the object of linguistic description: history and modernity. – K: Kind of KNU im.T.G.Shevchenka, 2002. – 290 p. [in Russian].

Стаття надійшла 26.05.10
Рекомендована до друку
к.і.н., доц. Маслаком В.І.